

UDK 811.163.42'374–112

Izvorni znanstveni rad

Primljen 16. ožujka 2000.

Prihvaćen za tisak 12. siječnja 2001.

Valentin Putanec

Mesnička 5
10000 Zagreb

PRILOZI ZA PROUČAVANJE POVIJESTI HRVATSKE LEKSIKOGRAFIJE I STANDARDA U 16. I 17. STOLJEĆU

I. Napomene uz "Konverzacijski priručnik" B. Kašića iz oko 1590–1593; II. Druga, dodatna tekstološka analiza rukopisnoga "Hrvatsko-talijanskog rječnika" rkp. 194 (knjižnica Franjevačkog samostana u Dubrovniku); III. Globalizacija i grafička polimorfija kao sredstvo za standardizaciju hrvatskoga književnog jezika u 16. i 17. stoljeću.

U ovom članku dajem tri priloga za proučavanje povijesti hrvatske leksikografije i standarda u 16. i 17. stoljeću. Što se tiče leksikografije, gotovo je sigurno da se svako djelo, uz osobni prinos autora, osniva i na djelima koja su izašla prije autorova djela. To vrijedi i za adespotan rukopisni "Priručnik" B. Kašića iz oko 1590–1593. i za, također adespotan, rukopisni "Hrvatsko-talijanski rječnik" koji se čuva u Dubrovniku (rkp. 194). Analizom obaju rukopisa dolazimo do zaključka da su oni zaista djelo B. Kašića, ali i do toga da je riječ upravo o radovima koji su u stanovitom smislu postojali i kolali u rukopisu i prije nego ih je definitivno priredio sam autor B. Kašić. Sve upućuje na to da su ta djela prije toga prošla i kroz ruke nešto starijega Šimuna Budinića (1530–1600: [B. Kašić] 1575–1650). U članku o globalizaciji i grafičkoj polimorfiji govori se o načinu na koji su hrvatski intelektualci 16. i 17. stoljeća zamišljali stvoriti književni jezik za čitav narod koji govori nekoliko dijalekata. Pri tome su se oni ugledali i na način nastanka književnog standarda u Italiji.

I. Napomene uz “Konverzacijski priručnik” Bartola Kašića iz oko 1590–1593. godine

1. Za rukopisni “Konverzacijski priručnik” Bartola Kašića (1575–1650) dokazano je da je riječ o autografu B. Kašića koji je pisan za Kašićeva boravka u Loretu 1590–1593. U to je doba B. Kašić bio zaista još mladić (15–18 godina) koji je posjedovao svoj sistem pisanja latiničkog pisma što ga je usvojio kod kuće.

2. Kako tekst tog priručnika odaje upravo šarenilo dijalekata i grafije u nas u 17. stoljeću, mora se zaključiti da se radi o “prijepisu” nekog teksta koji je postojao u Loretu prije 1590, a koji je tekst nakon toga za sebe prepisao i B. Kašić kao pomoćni priručnik u komunikaciji s Talijanima i drugima koji govore i talijanski i službeni latinski. Ovakvo razmišljanje o postanku tog priručnika posve je vjerojatno: svaki “gojenac” katoličkih učilišta morao je posjedovati sličan priručnik ako je htio da se snalazi u sredini u kojoj se našao.

3. Da se radi o prijepisu sa starijeg teksta, dokazuje nam ovo:

- a) Ima ikavizama (*orime, lin, linac, na livu ruku*, etc.), ali se javlja i jekavizam: *djetiću, ljeto*.
- b) Javlja se i čisti raguzeizam: *hitros* (< *hitrost*).
- c) Upitna zamjenica samo je jednom *zač to rekoste*, a što se javlja često: *što barže, što čekaš, zašto*.
- d) Javlja se i pisanje sa *ie* za obično *i*, koje sam ja do sada povezivao s “bosanskim” u bosančici dijalektalno nastalim *umiēraš* koje prihvaća i kao *umiraš* J. Mikalja (on zatim tako piše i *bliezu* za *blizu*). Sada vidimo da se to *ie* za *i* javlja već oko 1590. pa moramo zaključiti da je tu riječ ne o ugledanju na “bosančicu”, nego o imitiranju “germanske” grafije gdje se takvo *ie* čita kao dugo *i* (*fliegen* čitaj *fligen*). Značilo bi to da su naši “gojenci” u inozemstvu poznavali i njemački jezik. U samom priručniku nalazimo takvu grafiju u: *tolieko* za *toliko*, *kruniecu* za *krunicu*, *načinieli* za *načinili*, *zatielak* za *zatiljak* (etimološki od *-tulo*, s dugim *ū*).
- e) Najneobičnijom mi se čini pojava glagola *prekrstiti* (*se*). Za čin krštenja u katolika i pravoslavnih imamo zajedničko *krst*, *krštenje*, *krstiti* (*se*), *prekrstiti* (*se*), *krsni* (*kum*), ali u slučaju “učiniti križ” na sebi ili nad

drugim razilaze se ta dva kršćanska slavenska etnika: katolici se *križaju*, *prekriži se*, a pravoslavni se *krste*, *prekrsti se*. To je povijesno uvjetovana činjenica. B. Kašić je podrijetlom s otoka Paga, čakavac je, pa je gotovo sigurno ova terminologija glasila *prekriži se*. U “Priručniku” iz oko 1590. nalazimo samo *prekarstite (se)*. Kako možemo tumačiti taj slučaj ako ne tako da je riječ čak o “mehaničkom” prepisivanju starijeg teksta. Jakov Mikalja, koji je iz talijanske “Slavije” (Abruzzi), ima *prekrstiti* za tu terminologiju (usp. autor, *Rasprave zavoda za jezik* 17, 1991, str. 201), ali ovaj glagol, premda je sam Mikalja velik dio života boravio na Istoku, tumači sa “učiniti križ” (!), premda nema *prekrižiti (se) = prikrižiti (se)*.

4. Ovdje smo pokazali da je autograf “Konverzacijski priručnik” B. Kašića iz oko 1590. upravo Kašićev prijepis nekoga starijeg teksta koji je među katoličkim “gojencima” “kolao” kao veoma potreban priručnik. Pojava u tekstu češke “husitske” grafije č i š, te ž (*očesljahote, očesljao, čekaš, čekajte, čemu, divojčica, pače, počekajte, što, učinismo, učiniti, gospodičici, može, možemo, načinili, ne možem, nerazlučeno, ženinam*) upućuje na tekst koji je prvotno pisao Zadraniin Šimun Budinić (1530–1600), poznati “panslavist” koji uvodi tu grafiju u hrvatsku knjigu (“Suma”, Rim 1583. [do sada smo mislili da su ovi “češki” grafemi pripadali samom B. Kašiću, ali sada vidimo da se radi o “prijepisu” Budinićeva teksta]). Niže dokazujem da je i kod *Hrvatsko-talijanskog rječnika* B. Kašića sudjelovao također navedeni Zadraniin Šime Budinić.

5. Zaključno valja pohvaliti dr. V. Horvata koji je omogućio sve što smo ovdje kazali o Kašićevu “Konverzacijskom priručniku” iz oko 1590: on je u knjizi “B. Kašić – otac hrvatskoga jezikoslovlja” (Zagreb 1999, str. 85–94) dao transliteraciju čitava teksta i priložio popis svih leksema koji se u njemu nalaze. Tako je omogućeno da se tekstem pozabavimo i na način koji se javlja u ovom članku.

II. Druga, dodatna tekstološka analiza rukopisnoga *Hrvatsko-talijanskog rječnika* rkp. 194 (knjižnica Franjevačkog samostana u Dubrovniku)

Kratice:

VR = Vrančićev rječnik (1595)

KAŠ = Kašićev rječnik (rkp. 194)

1. Uvod i uvodno o tekstološkoj metodi u proučavanju rkp. 194

1.1. U povijesti leksikografije u raznih naroda opće je poznata činjenica da se uglavnom samo početni leksikografski rad piše ispisom iz djela na dotičnom jeziku i bilježenjem riječi po čuvenju. No, čim se u nekom jeziku pojavi leksikografsko djelo u tisku (u starini i u rukopisu), dotično se djelo uzima kao osnova za novi leksikografski rad. To je novo djelo, dakako, dopunjavano novim natuknicama, ali u osnovi je potka djelu prvotni leksikografski rad. U ovoj ćemo radnji pokušati primijeniti te općepoznate činjenice iz povijesti leksikografije na jedan naš rukopisni rječnik koji je usto i adespotan, tj. djelo je bez oznake autora. To je rukopisni *Hrvatsko-talijanski rječnik* Bartola Kašića (1575–1650) koji se čuva u knjižnici Franjevačkog samostana u Dubrovniku.

1.2. U svakom slučaju kada naiđemo na neki rukopis koji je adespotan (anoniman), tj. kojemu nije označeno ime autora, tekstološka će metoda biti prisiljena upotrijebiti sva metodološka sredstva da se ili približi rješenju pitanja nastanka rukopisa i pitanja autorstva, ili da i definitivno na osnovi nekih indicija odredi autora djela. Rukopisni adespotan rječnik KAŠ dosada su atribuirali Pavao Mitrović, Vladimir Horvat i Elizabeta Erdmann-Pandžić, dakle u vremenu od 1909. do 1998, sa sigurnošću Bartolu Kašiću (1575–1650). Njihove su metode u toj atribuciji dale zaista vrijedne rezultate. No, to ne znači da ne postoje još neki pokazatelji koji do sada nisu uzimani u obzir, a koji nam mogu dati i neki definitivniji podatak i o autorstvu i o postanku djela, odnosno i o svim autorima koji su mogli sudjelovati u izradi nekog djela.

1.3. Ovdje sam sebi odredio za zadaću da još jednom detaljnije pregledam sam rukopis KAŠ-a, pa da na osnovi novozapaženih činjenica, u svojstvu novih indicija, nastavim, metodološki ispravno, analizirati elemente koji će nam dati neku definitivniju sliku o nastanku tog hrvatskoga rukopisnog rječnika iz prve polovice 17. stoljeća.

2. Problematika grafije u KAŠ-u

2.1. Kada sam prvi put analizirao rukopisni *Hrvatsko-talijanski rječnik* koji se čuva u knjižnici u Franjevačkom samostanu u Dubrovniku (rkp. 194, objava, fotostatsko izdanje i prijepis, V. Horvat 1990), dao sam analizu toga djela s motrišta leksika koji se tu nalazi (usp. autor, *Tekstološka analiza rukopisnoga Hrvatsko-talijanskoga rječnika rkp. 194*, Rasprave Zavoda za hrvatski jezik 17, 1991, str. 153–209). Zaključak je bio: autor rukopisa (B. Kašić) načinio je obrat prema VR u koji je do godine 1620. ubacivao riječi iz nabožne literature te je tada načinio i čistopis rječnika. Od 1633. pa do smrti autora (1650) nastaju interpolacije u čistopis.

2.2. Nakon te prve analize nastavio sam proučavati KAŠ i tada sam zapazio ove činjenice:

2.3. Na f° 52, 53, 57 nalazim neko majuskulno kvadratično *I* koje nema u rječniku s.v. *I*, gdje se nalazi neko drugo majuskulno *I*. Na tim se stranicama, čini mi se, javlja neka druga ruka. Ovo kvadratično *I* nalazim i u Šimuna Budinića 1582: *Iedan* (citira Maretić, *Istorija*, str. 36, pod *j*).

2.4. Neobično je da se onomastici majuskulama pišu jedino na f° 169: *RIM = ROMA*. To se, dakako, odnosi na to da autor naglašava kako je djelo pisano u Rimu.

2.5. Na f° 164 nalazim da piše *da puchnem* i infinitiv *puchnuti*, koje autor (pisac) naknadno ispravlja tako da *ch* mijenja u *k*. Kada znamo da VR piše *crepare = puknuti*, izlazi da obrat piše netko tko je naučen pisati *ch* za *k*. Ako je autor (u ovom slučaju B. Kašić) mehanički ispisivao riječi iz VR i bio naučen da piše *k* za *k*, trebao je tu ostaviti *puknuti* koje je našao u VR. Ta je grafija očit dokaz da autor rječnika prepisuje neki obrat kojega je autor čovjek koji je naučen da riječ *puknuti* piše u svojoj grafiji *puchnuti*. To znači da autor toga prvotnog teksta nije B. Kašić. U izdanju KAŠ-a V. Horvat na str. 450 donosi da fonem *k* Kašić piše sa *k*, *kk*, *ch*, *c*, *cc*, ali iz str. 452 izlazi da *ch* za *k* piše samo u *catovnich* (za *čarovnik* u VR inače; u VR: *praestigiator = csatovnik*, nema *-ich*), *harvacchi* i *plavoyscha*. I ovdje je *k* iz VR prepisano kao *ch* pa je i to dokaz da je autor "prvotnog" obrata naučen pisati *ch* za *k*, što u ovom slučaju autor (B. Kašić) nije u tekstu rječnika ispravio kao što je to učinio u slučaju *puknuti* (za *plavojska* usp. u autora, ČR 2, 1971: oblik je nastao sinkopom prema *plavovojska* [AR: ovaj duži oblik postoji samo u Kavanjina, etimološki je poimeničenje prema *vojska na plavima = brodovima*, bit

će kalk prema tal. *nave armata*; tal. *nave = plav; armi = vojska*). Svi su ti primjeri sa *ch* za *k* dokaz da je autor prvotnog obrata prema VR neki drugi čovjek, a ne Bartol Kašić. Usp. ovdje 2.6.

2.6. Ostavljajući po strani pitanje autora upisa spomenutog pod 2.3, osobito me zanima autorstvo grafije *ch* za *k*. Prema Maretiću (*Istorija*, str. 358) *ch* za *k* pišu Marulić (“Judita”, 1521), Budinić (“Ispravnik”, 1582) i Baraković (“Vila”, 1614). Kako znamo da se i u “Libretto di frasi” (usp. Horvatovo izdanje KAŠ-a, str. XII) nalaze češki znakovi *č, ž*, koje sada pripisujemo Š. Budiniću (v. gore I, 4), smatram ispravnim grafiju *ch* za *k* pripisati u KAŠ-u Šimunu Budiniću (on piše: *chacho = kako*, te *cholicho = koliko*, usp. Maretić, *Istorija*, str. 33–39). Uostalom, i ostala je grafija u Budinića i Kašića gotovo identična: to se osobito odnosi na slova *j, č, ž, z*, koja Kašić piše *y, c, x, z*, a Budinić, među ostalim, *y (duoye, pochoy), c (rece, clouich), x (chaxe, sluxi), z (zaliscna)* (za Kašićevu grafiju usp. Horvatovo izdanje KAŠ-a, str. 450, za Budinićevu Maretić, *Istorija*, str. 33–36). U ovoj grafiji Kašić ide stopama svoga “našijenca” Zadrana Šimuna Budinića, u protivnosti s Jakovom Mikaljom koji za te foneme ima *j, c, cj (rece, ali cjas), sg* (usp. Maretić, *Istorija*, str. 102–103). U vezi s grafijom *ch* za *k* morao sam dakako pogledati i Kašićev “Libretto di frasi” (izdanje Horvat u izdanju KAŠ-a) iz vremena prije 1595, koji je sigurno i Kašićev autograf. Dakle, tu nalazim: *čekas, neka, ruciak, odkupio*. Samo jednom nalazim *ch: chrunieču*. Uostalom, ovaj *ch* za *k* upućuje i na to da taj tekst možda prvotno i nije pisao (sastavio) sam B. Kašić: tekst obiluje štokavizmima i jekavizmima, a nije ni jasno da bi Kašić, ako je autor, sam sebe spominjao u trećem licu (*R. tebi dobar dan i dobro ljeto i Bari; I. zač to rekoste Ivo i Baro?*, usp. Horvatovo izdanje, str. 429). Pisanje u “Libretto” tipa *tolieko, zatielak, načinielli* podsjeća nas na Mikaljinu grafiju *bliezu* za *blizu* (cf. autor, *Rasprave Zavoda za jezik 7*, 1980–1981). U tom tekstu nalazim i riječ *satvoritelj* (i u VR), ali je pravi Kašićev oblik *stvoritelj*, uz *stvoriti, stvoren* (tako KAŠ). Grafija *ch* za *k* u “Libretto” zaista je pojedinačan slučaj i ne mora biti kašićizam. Grafija *ch* za *k* u Budinića je sustav, u Kašića nije. Da je možda i u ovom rukopisu prvotno bio sudionikom (prvi pisac) Šimun Budinić, govorila bi i grafija *z* za *c*. Prema Maretiću (*Istorija*, str. 35) Š. Budinić piše *chonaz, serza* (Komulović tu ima *ç*, usp. ibidem, str. 49). U “Libretto” nalazimo: *otzu, linza, uz obuči se, offiçiy, sunça*. Prema tome, ove grafije i u “Libretto” i u KAŠ-u (piše: *lizimir, ozat, yamaz, scchiuzati*, prema *scchiucanye* [VR ima tu *licizimir, oczat, yamacz*]) potječu iz nekog teksta koji je prvotno pisao Š. Budinić, pa bi i to bio dokaz za prvotni “obrat” prema VR koji je načinio Š. Budinić. Kašićeva je grafija za *c* bila *ç* (tako i u KAŠ-u), usp.

Maretić, *Istorija*, str. 81. U “Bibliji” koju je prevodio B. Kašić, prema obavještenju D. Gabrić-Bagarić, grafija z za c ne pripada u slučaju kao *lizimir* tekstu koji je autograf B. Kašića. U vezi sa svim tim nastavljam konstatirati da je i kvadratično majuskulno *I* nađeno i u Š. Budinića (v. ovdje 2.3.). Znači li to da je Š. Budinić imao prilike doći do rukopisa *KAŠ*-a negdje u Rimu (ili gdje drugdje) i tu dopisivati (korigirati) ovu stranicu *KAŠ*-a (Budinić je umro u Zadru 1600). Ovo kvadratično *I* javlja se u *KAŠ*-u i na početku sljedeće stranice: *I = ET*, te u interpolacijama na str. 54 i 55: s. v. *morem, mrem, mučim*, uz “*Ind. P.*” (oznaka prezenta).

2.7. Prema tome slijedi zaključak da je B. Kašić za svoj rječnik (*KAŠ*), koji imamo danas u rkp. 194, upotrebljavao neki obrat prema *VR* koji je načinio u svoje vrijeme Š. Budinić (rođen 1530, umro 1600). Budinić je Zadrnin za kojega znamo da je boravio u Rimu svakako do 1583. (tako prema Crnčiću, a prema A. Strgačiću, *Dosad nepoznate hrvatske lirske pjesme Š. Budinića*, Radovi Instituta JAZU, Zadar 11–12, 1965, str. 353–388, izlazi da je Budinić u Rimu možda i do 1596). Izdao je “*Psalm*” (1582), “*Ispravnik*” (1582) te “*Sumu*” (1583). “*Ispravnik*” je poslije izdao glagoljicom (1635) i latinicom (1636) Rafael Levaković.

2.8. Sada nastaje pitanje kada je mogao biti načinjen hrvatsko-talijanski obrat prema *VR* ako je ovaj izdan u Veneciji 1595. Za *VR* znamo da je sigurno postojao u rukopisu dosta dugo prije nego što je izdan. Sigurno je da je postojao prije 1590. jer je pjesmica u slavu autora, koja je objavljena uz *VR*, prije toga bila objavljena od istoga autora pjesme (*Arconatus*) godine 1590. (usp. autor, *Građa HAZU* 21, 1951). Dokazivano je da je autor *VR* poznavao protestantsku književnost iz 1584. pa je i to dokaz da je *VR* u rukopisu postojao dosta dugo prije same objave. Sam autor *VR* kaže da je tekst rječnika sastavio “*ante multos annos*” (predgovor posvećen Alfonzu Carilliju, Španjolcu, koji je bio provincijal austrijske isusovačke provincije u Transilvaniji [danas Rumunjska]). Ja sam ovo “*ante multos annos*” povezo s time da F. Vrančić i za svoj “*Život nikoliko izabranih divic*” iz 1606. (posvećen u predgovoru “*opatici*” samostana sv. Spasa u Šibeniku) veli da ga je sastavio “*prid dvadeset godišć*”, tj. oko 1586. Zaključujem da je evidentno kako je *VR* postojao u rukopisu oko 1580–1584. (1584, zbog protestantizama u djelu, cf. u mene, *ČR* 2, 1971).

2.9. Prema tome, Š. Budinić, koji je u Rimu boravio sigurno od 1581. do 1583, vjerojatno i do 1596, dobio je u to vrijeme, ili nešto poslije, u ruke *VR* u rukopisu i prema tome dobivenom tekstu načinio je “prvi” priručni

hrvatsko-talijanski rječnik, tj. rječnik-obrat prema VR. Tako je nastao osnovni, prvi ispis prema VR koji imamo danas u rkp. 194, a koji se s pravom pripisuje i Bartolu Kašiću.

2.10. Obrat prema VR, koji je načinio Š. Budinić u Rimu oko 1580–1583. (1596?), nalazio se u Rimu, najvjerojatnije u Gostinjcu sv. Jeronima (tu je formiran i kanonički “kapitul” godine 1589).

2.11. Bartol Kašić je, kao 18-godišnji mladić, iz Loreta u Rim prebačen 1593. godine. Za boravka u Rimu mladi isusovac obilazio je i naše ljude koji su boravili u Gostinjcu sv. Jeronima. Tu boravi i Zadrani Šime Budinić (dakako, i I. Komulović i drugi). Tu je u Gostinjcu sv. Jeronima Kašić naišao i na hrvatsko-talijanski obrat prema VR, koji je desetak godina prije toga načinio Š. Budinić. Kašićeve veze s Gostinjcem sv. Jeronima mogu se potvrditi i načinom na koji su tretirani u KAŠ-u npr. grad *Split* i npr. interpolirana riječ *posnik*. Prije svega, tu je Split i Spličanin Aleksandar Komulović (rođen 1548, član je Sv. Jeronima god. 1584–1587, vizitator je katolika po Balkanu, godine 1594–1598. organizira savez Europe protiv Islama, godine 1599. postaje isusovac i od 1599. do smrti 1609. boravi u Dubrovniku): premda toponima *Split* nema u VR, Kašić ga unosi u KAŠ zbog svojih veza sa Sv. Jeronimom i s A. Komulovićem koji boravi u Sv. Jeronimu. Na istog Komulovića podsjeća nas u KAŠ-u i riječ *posnik* “ispovjednik”: to je rijetki dalmatinizam, a nalazi se u onodobno suvremenoj knjizi jedino u Komulovićevu “Zrcalu” iz 1606. (Kašić je recenzent te knjige: iz te se knjige u KAŠ-u nalaze i riječi *ispoviditi*, *ispovist*, *ispovidnik*, koje Kašić nije imao u VR, usp. autor, *Rasprave zavoda za hrvatski jezik* 17, str. 171–172). U KAŠ-u nalazimo kao interpolaciju neobičan slučaj *savit* = *testamento*. U VR-u imamo *votum* = *zavit* i *testamentum* = *oporučenje*. Očito je da je riječ o mehaničkom prijepisu nekog teksta čiji autor piše s za z. Taj tekst u ovom slučaju bio je “Zrcalo” (1606) I. Komulovića kojemu je B. Kašić bio recenzent: on piše s za z, cf. Martić, “Istorija”, str. 302 (ni AR nema *savjet* = *testamentum*!).

2.12. Bartol Kašić je Pažanin i prema tome je povezan, prije svega, i s gradom Zadrom. Stoga nije čudo da je Kašić vrlo rano u Rimu upoznao i rad Šimuna Budinića (Š. Budinić je u to vrijeme još na životu, umro je u Zadru 1600). Kašić se toliko “zaljubio” u tog svog “našijenca” da je pomislio kako bi bilo dobro da se u hrvatsku latiničnu grafiju uvedu monografi č i ž, po uzoru na češki (doduše “husitski”) grafijski sustav, pa se ti znakovi nalaze i u “Libretto di frasi” kao mehanički “prijepis” Budinićeva teksta (usp. naprijed I, 4).

2.13. Naprijed smo dokazali, doduše na osnovi malog broja primjera, da je KAŠ oko 1581–1583. (1596?) postojao u nekoj prvotnoj redakciji koju je oko 1594–1599. dobio u ruke B. Kašić. Na osnovi naše analize leksika u KAŠ-u (cf. autor, *Tekstološka analiza*, o. c. str. 164, 170–171) izlazi da KAŠ sadržava zaista mnogo Budinićevih riječi. Od tzv. Budinićevih “indikatora”, “budineizama”, čak ih je 19 među “primarnima”. To su (djela: 1582, a 1583. iz rukopisa?):

1. čtenje (1582)
2. dilovati (1583)
3. eretik, eretičaski (1582, 1583)
4. jutarnja (1582)
5. ložnica (1583)
6. mimohoditi (1582)
7. nariječati se (naričaje se, 1583)
8. naučenje (1582)
9. opslužitelj (1583)
10. pomena “memoria”, pomenuti “ricordare” (1582)
11. požrljivac (1582)
12. puška (1582)
13. tvrdostano (1583, potvrda za adv. u AR samo iz Budinića)
14. ukratiti, ukraćen (1582, 1583)
15. uminje (1582)
16. uskočiti, uskočen (1583, potvrda u AR samo iz Budinića)
17. uznesenje (1583)
18. vad (1583, potvrda u AR samo iz Budinića: tu natuknicu ovako pisanu ispravno je glosirao Budinić u glosama uz “Psalmi” iz 1582. sa *v pakal*, usp. autor, *Aneksni rječnici*, str. 232, te *Tekstološka analiza*, str. 163; u tim glosama Budinić glosira i riječ *ložnica* sa *postila*, usp. autor, *Aneksni rječnici*, str. 234; poslije je Glavinić 1628. krivo shvatio da je *vad* = *infernus*, cf. AR 20, 1971–1972, str. 494, s.v. *vad*),
19. vaodani (1582, 1583).

U KAŠ-u se nalaze i sekundarni (interpolirani) “indikator” prema djelima Š. Budinića:

1. *blagost* “largitas” (1583)
2. *bogoslovac* (1583)
3. *dugovati* “durare” (1583)
4. *iskušenje* “esame” (1583. [ili Komulović ? (1606)])

5. *načel* (1583)
6. *naslidje* (1583)
7. *očućenje* “senso” (1583)
8. *protumačiti* “prevesti (na neki jezik)” (1583, u AR potvrda samo iz Š. Budinića)
9. *sabranje* (1583, u naslovu “Sume”)
10. *skupljenje* (1583, u naslovu “Sume”)
11. *spasonosni* (1583)
12. *mučati*, prezent *mučim* (1583, Kašić inače ima dijalektno *muočati*, *muočim*).

Nastaje pitanje: ako je Š. Budinić oko 1581–1583. (1596?) načinio hrvatsko-talijanski “obrat” prema VR, što je s tzv. “primarnim indikatorima” iz Budinićevih djela. Jesu li oni unošeni u KAŠ već u toj prvotnoj redakciji kao “samostalan” leksik u odnosu na VR koji tih riječi nije imao? Zaista postoji mogućnost da su se sve te riječi koje smo nazvali primarnim “indikatorima”, koje se dakle nalaze u osnovnom dijelu KAŠ-a, ne među interpolacijama, nalazile već u prvotnoj redakciji KAŠ-a koju je u svoje vrijeme načinio Š. Budinić. U prilog toj tvrdnji govori činjenica da se među “sekundarnim indikatorima”, među interpolacijama, nalaze samo potvrde prema djelu Š. Budinića iz 1583, tj. da interpoliranih potvrda prema djelu iz 1582. nema (Budinić je objavio “Ispravnik” 1582, “Sumu” 1583). U ovoj činjenici možda leži i dokaz za kronologiju postanka prvog “obrata” prema rukopisnom VR: prvi je “obrat” načinjen 1582. (“Suma” iz 1583. u rukopisu), upravo prije same objave Budinićeve “Sume” (1583). Ova se tvrdnja o tome da je prvi “obrat” prema VR načinjen u Rimu 1582. upravo začudno vremenski poklapa s poznatim mišljenjem dubrovačkog trgovca, kasnijega člana isusovačkog reda, Marina Temperice (1534–1591), koji godine 1582, prije stupanja u isusovački red, u memoriji upućenoj na generala reda Aquavivu, traži da se što prije sastave *rječnik* i *gramatika* hrvatskoga jezika kako bi se pomoglo učenicima koji će kao kasniji svećenici biti slani u slavenske i kršćanske zemlje pod otomanskom vlašću.

3. Primarni pomoćni dokazi za prvotni Budinićev “obrat” prema VR

3.1. Naprijed smo pokazali da je najvjerojatnije oko 1581–1583. Š. Budinić dobio u Rimu u ruke jednu rukopisnu verziju Vrančićeva rječnika koji

je izdan tek 1595. godine. Ovdje donosim nekoliko pomoćnih primarnih dokaza za tu tvrdnju.

3.2. U dosadašnjoj analizi KAŠ-a konstatirali smo da u ispisu građe iz VR nije korišten leksik (riječi) koji se nalazi u “dodacima” objavljenim na kraju teksta u VR (*U* i *IC*). Do sada smo tu činjenicu tumačili tako da je ispis za “obrat” vršen brzo i “mehanički”, bez zagledanja u tekst koji se nalazi u “dodacima” (cf. autor, *Tekstološka analiza*, str. 204). Međutim, u scenariju koji se sada daje u vezi s nastankom KAŠ-a, bolje je tu činjenicu o nepostojanju riječi iz “dodataka” u VR tumačiti tako da u primjerku rukopisnoga VR koji je koristio Š. Budinić toga “dodatka” uz rukopis VR nije ni bilo te se stoga riječi iz tih “dodataka” ni ne nalaze u KAŠ-u. B. Kašić je za definitivni primjerak djela koristio rukopis u kojem riječi iz “dodataka” nema pa se stoga one tu ni ne nalaze. “Dodaci” u VR ubačeni su uz rukopis tek u primjerku koji je tiskan u Veneciji godine 1595. Tu je u Veneciji dakako načinjena i pogreška da je objavljena “luteranska” verzija molitve “Zdravomarija” (bez teksta “Sveta Marijo”, cf. autor, *Luteransko-protestantski biljeg u Vrančićevu peterojezičnom rječniku iz 1595*, Rasprave zavoda za hrvatski jezik HFI 17, 1991, str. 211–215) u čemu je najvjerojatnije sudjelovao, tijekom tiskanja djela, neki pristaša “luteranske sekte”, jer je tekst te molitve u katolika u to doba potpuno standardiziran.

3.3. Bartol Kašić je u Rimu oko 1595–1599. mogao načiniti “obrat”, ali se tu, prema našoj analizi, nalazi i golema literatura koju je mladi teolog trebao pročitati da bi zatim u svoj primjerak “obrata” mogao unositi riječi iz te literature. Ta literatura, koje riječi nalazimo u čistopisu u KAŠ-u, ide od najstarijih naših djela do godine 1620. (cf. autor, *Tekstološka analiza*, str. 164–167). Tu se nalaze: Budinić (1582, 1583), Bernardin (1495), Bandulavić (1626), Baraković (1614), Marulić (1521), Hektorović (1568), Gradić (1567), Gučetić (1597), Komulović (1606), Zoranić (1569), Alberti (1617). Gotovo je nemoguće zamisliti da je sve to izvršio mladi teolog u jednoj jedinoj godini. Stoga valja zaključiti da je Kašić zaista raspolagao jednom davno prije njega načinjenom verzijom “obrata” prema VR, u koju je onda sam Kašić ubacivao svoj “samostalan” leksik. Taj je pak “samostalan” leksik on mogao prikupiti marljivim čitanjem navedene literature, ispisivanjem riječi iz nje, dodavanjem i nalaženjem paralelnog talijanskog značenja za nađene riječi, kojega značenja, dakako, u originalima koje je čitao nije bilo. Čistopis KAŠ-a je načinjen tek oko 1620, prije Kašićeva drugog polaska u Dubrovnik (drugi je boravak u Dubrovniku iz vremena 1620–1633).

3.4. Pitanje je i gdje je mladi 24-godišnji teolog mogao nabaviti tu golemu literaturu. Ako ju je i mogao nabaviti, kako ju je mogao platiti, kojim novcem. Najvjerojatnije je da se navedena literatura u Rimu nalazila na mjestu gdje je najviše bila i potrebna, tj. kod naših ljudi u Gostinju sv. Jeronima. Zaista, tu se u tom Gostinju tada nalaze i Šime Budinić i Aleksandar Komulović, pa je stoga u KAŠ-u najviše riječi dodanih kao “samostalan leksik” upravo iz djela ovih “našijenaca” (usp. ovdje. 2.11.).

3.5. Dakle, dokazi koje smo naveli ovdje pod 3.2, 3.3. i 3.4. govore u prilog tvrdnji da je B. Kašić sadašnji KAŠ izradio na osnovi nekoga rječničkog materijala koji je postojao kao “obrat” prema VR u Gostinju sv. Jeronima u Rimu prije 1599. godine i koji je Kašić u Gostinju dobio u ruke s time da ga priredi za tisak kao *Hrvatsko-talijanski rječnik* koji bi služio kao vrlo potreban priručnik “našijencima” u Rimu, a i inače. Rječnik je imao izvršiti zadaću koju je zamislio već 1582. godine Marin Temperica (usp. ovdje 2.13.). Taj rječnik spominje i sam B. Kašić godine 1634. kada moli Ingolija, tajnika “Propagande”, da mu dodijeli “amanuensis” koji bi pisao definitivni tekst rječnika (usp. ovdje 4.3.).

4. Sekundarni pomoćni dokazi za prvotni Budinićev “obrat” prema VR

4.1. Prvi sekundarni pomoćni dokaz je u tome što B. Kašić u svojoj “Autobiografiji” (*Građa HAZU* 15, 1940) ne spominje da je izradio ili izrađivao bilo kakav rječnik (usp. Horvatovo izdanje KAŠ-a, str. XIV). U tom tekstu “Autobiografije” Kašić spominje svoju “Gramatiku” koja je izašla 1604, ali o rječniku nema ni riječi.

4.2. Sam je B. Kašić sigurno u času pisanja “Autobiografije” (završena je kada je imao 75 godina, dakle pred smrt) bio svjestan da njegov rječnik (KAŠ) postoji, ali i da to djelo u potpunosti i nije njegovo. Mogao je misliti da je u neku ruku i Vrančićevo, jer je odatle “obratom” velikim dijelom izvedeno, a najvjerojatnije je, prema našoj analizi, sebe smatrao samo suautorom djela koje je u svoje vrijeme načinio Šime Budinić. Stoga valjda ne spominje u svojoj “Autobiografiji” svoje sudjelovanje na izradi KAŠ-a.

4.3. Postojanje rukopisnoga KAŠ-a ipak dokazuje pismo Ingoliju u kojem moli da mu se dodijeli “amanuensis” godine 1634. Ali se u tom pismu veli da će taj “amanuensis” pisati “Ritual” (izdan 1640), a za rječnik se veli “da se ima izraditi u tom jeziku (“... *et ditionario da farsi nell'istessa*

lingua”, cf. Vanino u *VP 11*, str. 101, te Horvatovo izdanje *KAŠ*-a, str. XIII). Mi možemo sa sigurnošću tvrditi da je *KAŠ* postojao prije 1599. (usp. i niže 5.5, B), u čistopisu od 1617–1620, ali se na osnovi riječi iz pisma Ingoliju može zaključiti jedino to kako Kašić godine 1634. želi da dade potpuno nov izgled djelu, s time da to bude definitivan tekst za tisak. Nije isključeno da je godine 1634. odlučio preraditi djelo do te mjere da tek tada to bude pravo “autorsko” djelo. Drugim riječima, to bi bilo novo “prerađeno” djelo istog autora, ili bolje reći istih autora (Budinić-Kašić, odnosno i Vrančić-Budinić-Kašić).

5. Zaključak

5.1. I u slučaju rukopisnoga *KAŠ*-a vrijede one stare riječi “habent fata sua libelli”. Stoga se i javljaju razne analize djela i atribucije ovog našeg adespotnoga rukopisnog rječnika. Proučavanja djela bilo je i do sada, a mi smo dali i svoje rješenje u vezi s nekim činjenicama koje do sada nisu bile zapažene.

5.2. Neki elementi u tom rukopisu naveli su nas na tvrdnju da je taj tekst izradio oko 1580. (upravo prije 1583), prema jednoj rukopisnoj verziji *VR*, Zadraniin Šime Budinić. Rukopis je u Rimu u Gostinju sv. Jeronima našao Bartol Kašić (došao u Rim iz Loreta 1593) između 1594 i 1599. te ga je počeo priređivati za tisak (što dokazuju i interpolacije u tekstu).

5.3. Scenarij koji smo otkrili o postanku rkp. 194 riješio je dva pitanja. Prvo je pitanje o nepostojanju u djelu, koje je rađeno prema *VR*, riječi koje se nalaze među dodanim tekstovima tom rječniku (“*Institutio christiana*”). To je sada bolje riješeno: u rukopisu *VR* koji je kolao oko 1582. godine Rimom tog dijela rječnika još nije ni bilo; dodan je tek 1595, kada je djelo tiskano (v. ovdje 3.1.). Bolje je riješeno i pitanje nepostojanja u *KAŠ*-u riječi iz Kašićeve “*Gramatike*” (1604, rađena od 1599): *KAŠ* je kao djelo postojao u rukopisu u prvotnoj redakciji davno prije nego što je Kašić počeo pisati svoju “*Gramatiku*”, tj. postojao je oko 1582. godine (usp. ovdje osobito 2.3. do 2.13, 5.5, B., također u mene, *Tekstološka analiza*, str. 166–167, 177–178).

5.4. Ovdje mogu navesti da mi se čini vrlo čudnom adespotnost toga rukopisnog rječnika. Zašto su slova abecede do *baščinik* (listovi) nestala? Je li se sve to dogodilo prije ukinuća isusovačkog reda (1773) ili poslije, kada je rukopis došao u posjed sadašnje knjižnice? Dobro bi bilo kada bismo mogli odgovoriti i na ta pitanja.

5.5. Ovdje u zaključku, poslije svih sumnji koje se mogu pojaviti nakon našega prikaza scenarija na koji je način mogao nastati današnji ade-spotni dubrovački rukopisni rječnik rkp. 194, potrebno je ipak iznijeti i dokaze koji potvrđuju i Kašićevo autorstvo (ili suautorstvo) u navedenom rukopisnom rječniku, i to u vezi s pitanjem grafije, i s pitanjem autografa, jer su to dva odvojena pitanja: autorsko djelo može biti prepisano od nekog prepisivača, a može biti i "pisano" od samoga autora. S time u vezi ovdje u zaključku rješavam i to pitanje, odnosno i ta pitanja:

- A. Filigrani potvrđuju tvrdnju da je rukopis iz vremena oko 1599. (zadnja godina izrade papira u papirnom mlinu), tj. godine kada je rječnik već trebao biti izrađen, jer je te godine B. Kašić dobio zadatak da izradi hrvatsku gramatiku (izlazi 1604).
- B. Današnji KAŠ mogao je nastati dakako i poslije (papir je u uporabi od 14 do 90 godina nakon izlaska iz papirnog mlina): prema našem mišljenju, prijepis s listića izvršen je oko 1617–1620. (prije Kašićeva drugog boravka u Dubrovniku). Osnova čitavom materijalu načinjena je prije izrade Kašićeve "Gramatike" (1599–1604), a namjena je djela bila takva da Kašić nije smatrao kako djelo treba biti "totalno" pa da u njega unese i riječi iz "Gramatike", te u KAŠ-u, u odnosu na "Gramatiku" (usp. i naprijed 5.3.), zaista nedostaju mnoge riječi, među kojima i neke iz općega jezičnog fundusa: *barž*, *barziti*, *barzim se* (ove tri riječi iz dijela rječnika koji u rukopisu nedostaje), *biskupljevo*, *blago ti*, *bliditi*, *Bogorodica*, *čigov*, *čista diva*, *dari do*, *desetak*, *devojka* (ima *divo-*), *doba* (ima *dob*), *dobno*, *drago jest* ("skupo"), *drimati*, *dušica*, *gospodovan*, *hazna*, *hlib* (ne može se znati je li postojala ova natuknica), *knjižnik* (u KAŠ-u *knji-gar*, u VR ni jedno ni drugo), *lele*, *liplji*, *lipši*, *lipje*, *množ*, *mudrac*, *muzo-vir*, *namisnik* (napomene kao za *barž*), *našinac* (i izvedenice), *naučeno*, *naučitelj*, *neharno*, *neizrečeno*, *nudir*, *obnoć*, *obuven*, *ognjilo*, *osvanuti*, *otar* (ima *oltar*), *paka*, *papa* (o svetom ocu), *penjati se*, *petrovski*, *pokle*, *pokojno* (adv.), *popiti*, *posli* (u KAŠ-u je *potle* iz VR), *pojka*, *pridrugi*, *prikosjutra*, *prilipi*, *prokljeto*, *rigati* i *rignuti* (ispravio iz VR *kigati*, a to je dokaz da je osnovni ispis iz VR vršen prije 1599–1604), *ropče*, *rovaš*, *sagnut*, *sedmina*, *sedmini* (ima *sedmi*), *skućati*, *smlaćiti*, *sprovajati* (ima *-voditi*), *trk*, *vašinac* (i izvedenice), *veli*, *ugarac*, *vikovno*, *vlastel*, *vojiti* "bellare" (ima *vojevati*, to iz VR; glagol *vojiti* AR potvrđuje samo iz Dž. Držića [16. st.]), *vodica*, *vojvoda*, *vrimenito* "oportune", *vuga*, *zakleti* (ima *-klinjati*), *zaliti*, *zaran*, *zajedno*, *zaisto*, *zgajati se* "accidit" (ima *zgoditi se*), *zivnuti*,

zubatac (za sve usp. u mene, *Rasprave* 17, 1991, str. 167). Od navedenih riječi koje KAŠ nije preuzeo iz Kašićeve "Gramatike" (1604) neke su zaista iz fundusa svakodnevnoga govora (u popis je greškom ušla riječ *konoba*; ima je KAŠ). Neke obične riječi kojih nema u VR a nalaze se u Kašićevoj "Gramatici" ne nalazimo u KAŠ-u. To su: *bliditi, desetak, drimati, smlačiti, zaliti*. To se može tumačiti samo tako da je osnova rječnika (tako traži i naš scenarij o postanku djela; usp. i ovdje naprijed o *rigati* u 5.5, B) načinjena davno prije 1599. godine, kada je Kašić počeo pisati svoju "Gramatiku". Poslije B. Kašić priređuje rječnik za tisak (oko 1634), ali ne zapaža da tih riječi iz "Gramatike" u KAŠ-u nema, pa ih ne unosi. S druge strane, u ovom se popisu nalazi riječ *rovaš* koju VR ima, ali u popisu hungarizama (upravo slavizama u madžarskom), koji je dodan uz VR tek oko 1595, tj. nije ga ni bilo oko 1580–1583, kako traži naš scenarij o postanku KAŠ-a. U ovom se popisu nalazi i čakavski dijalektalizam *čigov* koji ne nalazimo u KAŠ-u: vjerojatno ga je autor (Kašić) smatrao teškim provincijalizmom za *čiji* (koji također u KAŠ-u ne postoji jer ga nije bilo ni u osnovnom VR).

- C. Grafija u KAŠ-u najbolje dokazuje da je Kašić autor rukopisnoga rječnika rkp. 194:
- a) U analizi treba pritom voditi računa o tome da je u hrvatskoj povijesnoj grafiji sveprisutno pisanje dvostrukih vokala (= duljina sloga) i dvostrukih konzonanata (= kraćina sloga) te tip pisanja latinskog *qu* za *kv* (u KAŠ-u: *quas, quasina, quocka, smoqua, tiqua, gerqua, loqua*), a i pitanju sekundarnog jotovanja (ono u nekim dijalektima nije izvršeno ni do danas) treba dati puno mjesto želi li se transkribirati Kašićevo pisanje za slučaj *dy, ly, ny, ty* (gdje y treba čitati odvojeno: npr. *ladya* nije *lađa* nego je *ladja*, *bitye* nije *biće* nego je *bitje*, itd.).
  - b) Prema tome treba smatrati pravom Kašićevom grafijom u rukopisnom adespotnom rječniku rkp. 194 samo pisanje ovih slova (čakavsko *đ* je *j*):
    - c = č
    - ç = c (problem: c, z!)
    - y = j (normalno ispadanje: *meu = meju, ia, ie, iu, oi = ija, ije, iju, oji*)
    - k = k (problem; *ch, c*)
    - s = s (problem: z)
    - sc = š (problem: s)

x = ž

ar/er = vokalno r.

- c) Slovo *c* za *č* vrlo je često u pisaca prije Kašića, a i u njegovo vrijeme (isključeni su jer drukčije pišu slovo *č*: Vrančić, Glavinić [1628, *č* = *ç*], Baraković [1614, *č* = *ç*] i Bandulavić [1626. on *č* = *ç*, s kvačicom udesno]): Bernardin (1495), N. Ranjina (1507, ima i *cj* = *č*), Marulić (1521), D. Ranjina (1563), Gradić (1567), Hektorović (1568), Zoranić (1529), Budinić (1582), Alberti (1617: *cudno* za *ču-*), Orbini (1621), Gazarović (1623). Može se, dakle, reći da gotovo svi pisci Kašićeva vremena uzimlju *c* za *č* (podrijetlo je tog pisanja čitanje kao u talijanskom pred vokalima *i, e*: tip *cinque* čitaj *činkoe*; i grafija *sc* = *š* je istog podrijetla: tal. *scena* čitaj *šena*). Od pisaca koji su najsvremeniji Kašićevu dobu jesu Komulović, Alberti, Orbini i Gazarović (o njima i posebno niže pod H).
- d) Istaknuli smo da neki pisci *c* sa kvačicom (udesno ili ulijevo) uzimlju za *č*. Slovo *ç* za *c* prema Maretiću imaju Bernardin (1495), N. Ranjina (1507, on rjeđe), Hektorović (1568), Zoranić (1569), Komulović (1606), Alberti (1617), Orbini (1621). Slovo *c* drukčije pišu Baraković (1614, on za *c* ima *c* i *z*), D. Ranjina (1563: *c* = *z*), Gradić (1567: *c* = *z*), Budinić (1582: *c* = *z* i *c*), Gučetić (1597: *c* = *z*), Zlatarić (1597: *c* = *z*). Prema tome u Dalmaciji se za *c* javlja grafija *ç* i *z*. U Kašića nalazimo samo *ç*. Stoga rijetke slučajeve kao *Danica, opatica, starac, sudac, sunce* u KAŠ-u valja čitati kao iznimno čitanje koje možda predstavlja cakavski "obratan" govor (*opatica* = *opatiča*). Uglavnom, u Kašića je *c* za *č*. Slučaj *z* za *c* protumačen je kao mehanički prijepis starijeg teksta (v. gore 2.6.), za nas kao dokaz za opisani scenarij o postanku KAŠ-a.
- e) Za *y* = *j* isključeni su Zoranić (1582, on i *i* te *g*, ali ima i *y*), Budinić (1582, on ima i *g*, ali i *y*), Vrančić (1595, 1606, on uz *y* ima i *g* te *gy*), Gučetić (1597, nema *y*), Zlatarić (1597, nema *y*), Baraković (1614, on uz *y* ima i *g* te *gi*), Mrnavić (1613, on *tugega, tugini*, ali i *moyu*). Od ostalih pisaca one koji imaju *y* za *j* (Komulović, Alberti, Orbini, Gazarović) navodim niže pod H u posebnom grafikonu. Za Barakovića usp. i autor, *Prilog*, str. 47 (on piše *brogia* = *broja*; *giur* = *jur!*).
- f) U Kašića je sustav *k* = *k*, a pisanje sa *ch* je protumačeno također

kao dokaz za opisani scenarij o postanku KAŠ-a (usp. gore 2.5.).

- g) $s = s$ a slučaj $z = c$ protumačen je ovdje pod 2.6. i ovdje naprijed pod *d*. Grafija *zkarb*, *zpusc*, *zпустiti* (usp. Horvatovo izdanje, str. 453) javlja se, prema Maretiću, u grupi *sp* u Barakovića (1614) i Mikalje (1651). U slučaju *zпустiti*, *zpuž* je vjerojatno u vezi s etimologiziranjem prema *izpuznuti*, *izпустiti*. Inače, grafija u Barakovića ne dolazi u obzir u pitanju neke veze s KAŠ-om (v. naprijed 2.6. i *H*).
- h) Grafija $sc = š$ je sustav u KAŠ-u (usp. Maretić, str. 81, te Horvatovo izdanje, str. 453), pa prema tome slučaj $s = š$ treba tumačiti kao slučajem pisanja u *postovani* gdje grupu *st* treba čitati kao *št*. Može se misliti i na “protivni” govor u čakavaca. Grafija *sc* za *š* je rijetka u Budinića (cf. Maretić, str. 36), u Kašića je sustav. Za podrijetlo te grafije usp. ovdje *c*.
- i) Grafija x za *ž* nalazi se u mnogih dalmatinskih pisaca, od Bernardina (1495) do Gazarovića (1623), također u Bandulavića (1626). Drukčije pišu slovo *ž* Marulić (1521), N. Ranjina (1507), Glavinić (1628).
- j) Za samoglasno *r* u KAŠ-u nalazimo pisanje sa *ar* i, rijetko, sa *er* (cf. Horvatovo izdanje, str. 452: *Harvat*, *Isukarst*, *karv*, *svarha*, *tvard*, *varh*, ali i *čerkva*, *tverd*). Zanimljivo je da i u Budinića nalazimo isti slučaj (cf. Maretić, str. 36): *sarce*, *darxi*, *smart*, *marzli*, *garde* te *zderxij*, *serce*, *suerha*, *derxati*, *smertni*. U VR imamo za *r* samo *ar*: s. v. *durus* = *tvard* (isto s. v. *firmus*), s. v. *munitio* = *tvardina*, s. v. *munire* = *tvarditi*. Slaganje u grafiji sa *er* i sa *ar* za vokalno *r* u Budinića i Kašića potvrđuje scenarij koji predlažemo u svezi s postankom današnjeg KAŠ-a, tj. i ova grafija potvrđuje veze Budinić-Kašić kako smo ih prikazali ovdje u glavi 2 i dalje. Kašić je čakavac te grafija *er* za *r* sigurno potječe u KAŠ-u odatle što se mehanički prepisuje neki stariji tekst koji tu grafiju ima (usp. i ovdje *H* za pitanje veza s grafijom u Orbinija).
- D. Dakle, u grafiji KAŠ-a imamo kao osnovnu grafiju samo ovaj slijed grafema: *c* za *č*; *ç* za *c*; *y* za *j*; *k* za *k*; *s* za *s*; *sc* za *š*; *x* za *ž* te *ar* za vokalno *r*. Ako sada pogledamo Kašićevu grafiju u “Venefridi” (1627), koja je sigurno i djelo i autograf B. Kašića, konstatirat ćemo da i tu imamo istu osnovnu grafiju kao i u KAŠ-u (isključujemo inovaciju u tom ru-

kopisu $yh = \check{d}$ ili j , koja uostalom dokazuje da je *KAŠ* kao rukopis iz vremena prije 1625–1633. kada Kašić uvodi tu inovaciju u svoju grafiju): u Gabrić-Bagarićkinom izdanju (str. 13) nalazimo c za $\check{c}$; $\check{c}$ za c ; y za j ; k za k ; s za s ; sc za $\check{s}$; x za $\check{z}$; ar za vokalno r .

- E. Dakle, osnovna grafija u *KAŠ*-u sigurno je grafija B. Kašića te djelo sigurno pripada kao autoru Bartolu Kašiću (prema našem mišljenju sekundarnom autoru). Prema tome, rukopisni adespotni hrvatsko-talijanski rječnik rkp. 194 s pravom pripisujemo kao autoru Bartolu Kašiću, dakako uz uvjet da se uzme u obzir i način na koji je B. Kašić došao do sadašnjeg stanja svoga autorskog djela, a koji smo opisali u ovom radu.
- F. Sada moramo odgovoriti i na najteže pitanje koje nam se nameće u vezi s našim tvrdnjama: je li rukopisni hrvatsko-talijanski rječnik rkp. 194 i autograf B. Kašića. Grafološki je to riješio analizom dr. Željko Sabol (v. Horvatovo izdanje, str. 439–411), koji smatra da je *KAŠ* i autograf B. Kašića. Tekst je zaista pisan uredno i smireno, tako kao da je zaista pisan kao primjerak koji se šalje u tiskaru za tisak. Prema tome se može zamisliti da tekst predstavlja neko redovito pisanje autora. Ipak sam izrazio i sumnju u pitanje autografa u vezi s pisanjem nekih velikih slova u *KAŠ*-u (to su slova *B, D, P, T, R* i druga) koja se oblikom ne podudaraju sa sličnim slovima u drugim autografskim djelima B. Kašića (usp. na primjer slike Kašićeva rukopisa u Erdmann, str. 25, 30, 31: to je pismo B. Kašića iz 1610, te sliku originala “Venefride” iz 1627; usp. i slike u Horvatovu izdanju *KAŠ*-a: sliku rukopisa “Libretto di frasi” iz oko 1599. te sliku Kašićeva pisma iz Loreta pisanog 1613, usp. u Horvata, str. 427–431, 422). S druge strane, ustanovio sam da se upravo u *KAŠ*-u i u drugim Kašićevim autografima nalazi neobično dvostruko pisanje slova *D* (jednom povlačenje haste dodna i zabacivanje lijevo u krugu *dodna*, drugi put hasta ide dodna i zabacuje se potez u zamahu ali *ne dodna*). To se *D* nalazi u *KAŠ*-u samo na str. 22, u “Venefridi” često, te u pismu iz 1610. i u “Libretto di frasi” iz oko 1593–1599. Također je i ubacivanje u *KAŠ*-u upute da riječi u grafiji tipa *giabuka* treba tražiti pod *yabuka*, koja sigurno pripada B. Kašiću, stanoviti dokaz da se u *KAŠ*-u radi o autografu B. Kašića.
- G. Prema tome, smatram da je pitanje autografa za *KAŠ* otvoreno i prepuštam ga stručnjacima za grafologiju. Dodajem jedino kako je sigurno da je B. Kašić godine 1634. tražio da mu se dodijeli “amanuen-

sis” te da stoga ne možemo znati nije li koji od navedenih rukopisa i takav, ispis nekog “amanuensisa” koji je, dakako, mogao prepisivati i neki original nekoga drugog autora (Kašića). Današnji KAŠ može biti i onaj konačno redigirani primjerak rječnika koji je 1634. B. Kašić mislio objaviti, ne znajući da je u isto vrijeme Jakov Mikalja u Temišvaru izrađivao svoje “Blago jezika slovinskoga” (recenzija R. Levakovića iz 1646, objava 1651). Ta, dakle, redakcija KAŠ-a mogla bi biti i prijepis nekog teksta izvedenog na osnovi diktiranja nekom “amanuensisu”. Ovdje iznosim i svoje mišljenje o neobičnom slučaju interpolacije u KAŠ-u rusizma *plot* (unošenje u interpolacijama ovog rusizma u KAŠ-u upravo je upadljivo: Kašić nije u KAŠ unio hrvatske istoznačnice *put* = *pult* “caro” [= *tilo* “corpus”, u VR] koju je imao u svojem “Ritualu” iz 1640): mora da je to plod nekog razmišljanja B. Kašića iz vremena dok je mislio da će do objave njegove latinične “Biblije” (izrada 1626-1633) ipak doći (riječ *plot* javlja se prvi put u Levakovićevu rusificiranom “Brevijaru” iz 1648). Ovim je unosom B. Kašić, po mojemu mišljenju, htio zatvoriti usta onima koji su ga optuživali da je protivnik rutenofila, što bi samim tim značilo da je i protivnik svete rimske kurije koja je u to vrijeme igrala na kartu panslavizma kao sredstva za univerzalizaciju katolicizma.

- H. U vezi s pitanjem autorstva za KAŠ ovdje dodajem i jedan grafikon na kojem se nalazi grafija B. Kašića i nekih autora koji bi mogli doći u razmatranje u vezi s pitanjem autorstva dotične grafije. U obzir je uzeta samo osnovna Kašićeva grafija kako smo je prikazali ovdje pod 5.5, C. U grafikon sam uzeo samo one pisce koji do sada u ovom radu nisu bili isključeni (usp. naprijed 2.5, 2.6, 5.5, C, *c-i*, H), a grafija im ide u vremenski raspon od 1580-1640. (grafija B. Kašića i tih pisaca prikazana je i u Maretićevoj “Istoriji” te se taj materijal i ovdje koristi):

	<i>c = ĉ</i>	<i>ç = c</i>	<i>y = j</i>	<i>k = k</i>	<i>sc = š</i>	<i>x = ž</i>
B. Kašić	+	+	+	+	+	+
Budinić (1582)	+	+/-	+/-	-	+/-	+
Gučetić (1597)	+	-	-	+/-	+	+
Zlatarić (1597)	+	-	-	+	+	+
Komulović (1606)	+	+	+	+	+/-	+
Baraković (1614)	-	-	+/-	-	+	+
Alberti (1617)	+	+	+	+	+	+
Orbini (1621)	+	+	+	+	+	+
Gazarović (1623)	+	+	-	+/-	-	+

Na osnovi ovog grafikona vidimo da se grafija u KAŠ-u ipak slaže s tri pisca: to su Komulović (1606), Alberti (1617) i Orbini (1621). Za Komulovića sam ovdje pod 2.11. pokazao u kojem je smislu vezan s B. Kašićem. Za Albertija (Splićanina) znamo da je bio panslavist, ikavac, a od Kašićeve ga grafije odvaja pisanje *k* i *ky* za *ć* (u čitavoj stvari je neobično što se upravo za M. Albertija [1555–1614] iznosi podatak da je napisao “dicionario” i gramatiku našega jezika!). Za Orbinija možemo kazati da ga spaja s KAŠ-om i pojava *er* i *ar* za vokalno *ɛ* (u njega također rijetko *er*: *kervavi*, *pogherdio*) te da se i u ostalom dijelu grafije slaže s grafijom u KAŠ-u: *c = č*, *ç = c*, *y = j*, *k = k*, *sc = š*, *x = ž*. Prema tome, od svih autora koje navodimo u ovoj križaljci, preostaje nam kao neki problem Mavro Orbini, Dubrovčanin, koji je bio opat u samostanu benediktinaca na Mljetu (poslije čak u Bačkoj!), a umro je 1611. godine. No, s obzirom na to da je KAŠ sigurno kao djelo iz kasnijeg vremena (iza 1611, kada Orbini nije više u životu), možemo i tu sličnost u grafiji s KAŠ-om zanemariti (za vokalno *ɛ* usp. i 5.5, C, i), osobito s obzirom na leksičke indikatore (primarne i sekundarne) koji u KAŠ-u postoje, a od kojih mnogi upućuju na vremenski raspon iza 1611: prema mojem istraživanju, KAŠ je prepisan na čistopis 1617–1620, a interpolacije su unošene u djelo od 1617. (1633) do 1640. (ili i do 1650), cf. u mene, *Tekstološka analiza*, str. 168–175. Dakako, zbog iste kronologije (indikatora) možemo eliminirati i navedenog Aleksandra Komulovića kao onoga koji bi se trebao dovesti u vezu s pitanjem grafije u KAŠ-u (Komulović je umro u Dubrovniku 1609).

- I. I na osnovi povijesti naše grafije u starih pisaca (v. ovdje C–G) i na osnovi prikazanoga grafikona u vezi s grafijskim sustavom u tih pisaca u vremenskom rasponu od 1580. do 1640. (v. naprijed H) proizlazi nepobitno da rukopisni adespotan rječnik rkp. 194 (KAŠ) predstavlja grafiju koja pripada gotovo jedino Bartolu Kašiću (1575–1650). Uz ovaj zaključak ostavljamo otvorenim pitanje autografa kao što je rečeno pod F i G.

5.6. Ovdje moramo i rezimirati sve zaključke do kojih smo došli u vezi s prikazanim scenarijem o postanku adespotnoga rukopisnog hrvatsko-talijanskoga rječnika (KAŠ) koji se i do sada pripisivao kao autoru hrvatskom isusovcu Bartolu Kašiću (1575–1650).

- a) Djelo je nastalo na poticaj Dubrovčanina Marina Temperice (1530–

-1591) koji 1582. predlaže da se izradi “hrvatski” rječnik.

- b) U Rimu Šime Budinić (1530–1600) susreće Fausta Vrančića (1551–1617) koji mu ustupa svoj rukopisni peterojezični rječnik (kao rukopis kolao u Rimu oko 1582) te na osnovi hrvatskog i talijanskog materijala iz toga rječnika Šime Budinić izrađuje prvi “obrat” u obliku *Hrvatsko-talijanskog rječnika*, kojemu materijalu sam Budinić dodaje mnogo svojih natuknica izvađenih iz tadašnje i dotadašnje hrvatske književnosti.
- c) Taj rječnik u rukopisu nalazi u Gostinju sv. Jeronima u Rimu, iza 1593. godine, isusovac B. Kašić koji je tada iz Loreta prebačen u Rim na više škole (bogoslavlje).
- d) B. Kašić prerađuje taj rječnik tako da prepisani tekst dopunjuje novim natuknicama, također na osnovi onodobne i starije hrvatske književnosti. Pri tome se u interpolacijama nalaze i riječi iz “Sume” (1583) Š. Budinića.
- e) U *KAŠ*-u se nalazi osnovna Kašićeva grafija (to su slova: $c = \check{c}$; $\check{c} = c$; $y = j$; $k = k$; $s = s$; $sc = \check{s}$, $x = \check{z}$; $ar =$ vokalno r), a sve razlike dolaze odatle što je osnova za *KAŠ* nastala na temelju grafija koje su se nalazile u djelu prije nego što ga je definitivno priredio zadnji autor B. Kašić (prvi prijepis s listića načinjen je oko 1617–1620).
- f) Današnji rukopis *KAŠ*-a nastao je oko 1634. ili iza 1634. kao čistopis koji će služiti za tiskanje djela.
- g) Do tiskanja djela nije došlo jer je slično djelo (*Hrvatsko-talijansko-latinski rječnik*) godine 1645. donio iz Temišvara isusovac Jakov Mikalja (recenzija Rafaela Levakovića je iz lipnja 1646), a tiskao ga je u vremenu od 1649. do 1650. (objava 1651).
- h) Pitanje autografa za rukopisni *KAŠ* ostaje otvoreno kao što stoji ovdje pod 5.5, F, G.

5.7. Scenarij koji smo utvrdili o vjerojatnom postanku *KAŠ*-a može dokazivati i to da je u Rimu oko 1580–1650. postojala veća katolička hrvatska skupina intelektualaca koja se svesrdno zauzimala za priznanje hrvatske samobitnosti te se protivila i protestantizmu i crkvenom univerzalizmu koji je prihvaćala grupa oko Levakovića, a koji je univerzalizam u to vri-

jeme u Rimu bio dominantan, pa se protiv njega trebalo boriti svim sredstvima.

Literatura (uz I. i II.)

AR = Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, ed. HAZU, 1880–1975.

ČR = Čakavska rič, časopis, Split.

Erdmann-Pandžić, E., 1990: *Drei anonymen Wörterbücher*, Bamberg.

Fancev, F., 1936: *Hrvatska književna pitanja u pismu Splitsanina M. Albertija iz godine 1607*, VP 6.

Gabrić-Bagarić, D., 1991: *B. Kašić, Venefrida*, Bamberg.

Horvat, V., v. Kašić.

Jurić, J., 1934: *Pokušaj "Zbora za širenje vjere" godine 1627. da kod Južnih Slavena uvede zajedničko pismo*, Croatia sacra 4, str. 143–172.

KAŠ, v. Kašić

Kašić, B., 1990: *Hrvatsko-talijanski rječnik s Konverzacijskim priručnikom (prema rukopisu rkp. 194)*, Zagreb.

Katičić, R., *Gramatika B. Kašića*, Rad HAZU 388, 1981 (s registrom hrvatskih riječi koji je izradila E. M. Ossadnik).

Maretić, T., 1889: *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima*, Zagreb.

Milčetić, I., 1912: *Manji prinosi za povijest književnosti hrvatske*, Građa HAZU 7.

Ossadnik, E. M., v. Katičić

Putanec, V., 1951: *Dva priloga za našu bibliografiju, I. o Vrančićevu rječniku (1595)*, Građa HAZU 21.

Putanec, V., 1971: *Apostile uz "Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum" (1595) Fausta Vrančića*, Čakavska rič, Split, sv. 2.

Putanec, V., 1991: *Tekstološka analiza rukopisnoga hrvatsko-talijanskoga rječnika rkp. 194 (Franjevački samostan u Dubrovniku)*, Rasprave Zavoda za hrvatski jezik 17.

Putanec, V., 1991: *Lutersko-protestantski biljeg u Vrančićevu peterojezičnom rječniku iz 1595*, Rasprave Zavoda za hrvatski jezik 17.

Putanec, V., 1982: *Aneksni rječnici u djelu "Pokorni i mnogi ini psalmi Davidovi" (1582) Š. Budinića i "Pištule i Evangelja" (1613–1857) I. Bandulavića*, Leksikografija i leksikologija, zbornik referata, Beograd.

Putanec, V., 1999: *Prilog za proučavanje Talijansko-hrvatskog rječnika iz oko 1606*, Dubrovnik (časopis), n.s., god. 10, 44–72.

Strgačić, A., 1965: *Dosad nepoznate hrvatske lirske pjesme Š. Budinića Zadranina i njegova latinska satira*, Radovi Instituta JAZU u Zadru 11–12.

VP = Vrela i prinosi (časopis), Zagreb

VR = Vrančić (rječnik)

Vrančić, F., 1990: *Rječnik pet najuglednijih europskih jezika*, ed. Liber, Zagreb.

Vrančić, F., 1995: *Život nekoliko izabranih divić* (reprint u redakciji J. Lisca), Šibenik.

III. Globalizacija i grafička polimorfija kao sredstvo za standardizaciju hrvatskoga književnog jezika u 16. i 17. stoljeću

1. Već je istaknuto kako se čini da počeci našega današnjega štokavsko-jekavskoga književnog standarda sežu u 17. stoljeće. U tome sudjeluju u prvom redu pisci koji, s jedne strane, traže da im se knjige čitaju na što širem prostoru (ekonomski razlog), a s druge strane žele da stvore takav jezik koji bi mogao služiti kao svojevrsan naddijalekt. Međutim, u to vrijeme, broj pisaca u našoj književnosti ni prilično nije sličan današnjem. Pisaca je tada vrlo malo te mali broj njih odlučuje o pravopisu. Ako moraju objavljivati, malo ih dolazi na misao da stvori uvjete za globalizaciju narodnog jezika (radi se o tri-četiri dijalekta) koja bi završila standardizacijom jezika, tj. jednim jedinim naddijalektom za čitavu naciju.

2. Pisci su, prije svega, ili gotovo isključivo, pisci katoličkog kruga koji pišu za hrvatski katolički puk. To su na sjeveru bosanski Istranin Franjo Glavinić (1585–1652), a na jugu Zadranin Šime Budinić (1530–1600), Bosanac Ivan Bandulavić (radi u Italiji, umro u prvoj polovici 17. st.), Matija Divković (franjevac, također Bosanac, 1563–1631), predvođeni šibenskim polihistorom i biskupom Faustom Vrančićem (1551–1617) te nadalje dvama književnim radnicima isusovcima Bartolom Kašićem (1575–1650) i Jakobom Mikaljom (1600–1654).

3. Svi oni, a osobito posljednja dvojica (Kašić i Mikalja), konstatiraju sličnost naših dijalekata i misle kako bi bilo najbolje da se u nas, slično kao u Italiji, izvrši izbor jezika naddijalekta koji bi na taj način postao književni jezik za čitavu naciju. Da bi se to postiglo, stvara se globalizacija na planu jezika (svi su dijalekti “naši”), a pritom se uvodi i polimorfija u pisanju latince, koja polimorfija ima služiti za zbližavanje naroda na polju knjige:

- a) Bosansko naslijeđeno balkansko *i > ie* pred *r* može se čitati alternativno: ili *i* ili *je/ije* (*umieraš* čitaj ili *sa ije* ili *umiraš*; ovako kod Divkovića i Mikalje).
- b) Mikalja zapaža da se vokalno *r̥* u dijalektima izgovara kao vokalno *r*, ali i s popratnim vokalima *a* i *e*, tj. na tri načina. Uvodi stoga treće rješenje: on piše to vokalno *r̥* kao *rri*, ali naglašava da se tu može čitati kao vokalno *r̥* i kao *ar* i *er*.
- c) Kašić, koji zaista mnogo objavljuje, u knjigama koje piše za čakavsku sredinu uvijek za *đ* piše *j*, što je normalan refleks u čakavaca. No, svojim boravkom po Balkanu, a osobito za vrijeme svoga drugog boravka u Dubrovniku (1620–1633), dolazi na misao da u pismu i čitanju valja “ujediniti” one koji govore *međa* i *meja* tako da se za ovo *đ* i *j* stvori jedan grafem. Tako je došlo do toga da upravo u “Venefridi” iz 1627. godine i u hrvatskoj “Bibliji” (drugi boravak u Dubrovniku, 1620–1631) nalazimo gotovo svugdje za *đ*, odnosno u čakavskom *j*, znak (digraf) *yh*. Dakako, ako je riječ o nekoj “novini” u grafiji, normalna su svakovrsna odstupanja pa se to i lako zapazi.

4. Ovo sam alterniranje u čitanju grafema (*rri* za vokalno *r̥*, *ar* i *er*; *ie* za *i* i *ije*; *yh* za *j* i *đ*) prozvao “grafičkom polimorfijom” u hrvatskoj knjizi 17. stoljeća. O znaku *yh* do sada su pisali, uz ostale, Franjo Fancev, Darija Gabrić-Bagarić, Vladimir Horvat. Jedni su za to da je to “izmišljotina” B. Kašića za *đ* (tako i V. Horvat), a drugi tu čitaju *j* (Gabrić-Bagarić). Za mene je najzanimljivije to što je V. Horvat pronašao grafiju *yh* i u Kašićevu “Nauku krstjanskom kratkom” (slažem se da ide u godine 1620–1623. jer grafija sa *yh*, koja seže u vrijeme drugog Kašićeva boravka u Dubrovniku, to potvrđuje). Vladimir Horvat je u “Nauku...” iz 1622. godine pronašao i to da B. Kašić u toj četvrtoj svojoj verziji o grafiji (pravopisu) progovara upravo i o ovome “polimorfnom” *yh*. Kako V. Horvat čvrsto tvrdi da *yh* označuje digraf za fonem *đ*, on ovaj slučaj tako i objašnjava (cf. VI. Horvat, *B. Kašić – otac hrvatskoga jezikoslovlja*, Zagreb 1999, str. 142–149, osobito str. 145–146): “5 »Yoscter i ovaka: yha, yhe, yhi, yho, yhu: u ovieh riecieh: meyha, preyha, priyhe, priyhi, nayhoh, preyhu: imasc ih glasit ne osobitiem glasenym gnih; neggo drughiem, kako u recenieh riecieh, yedniem samiem.«” Kako je V. Horvat pristaša onih koji misle da *yh* označuje samo *đ*, on zaključuje: “Tu je posve jasno da Kašić govori o fonemu *đ* pisanim digramom *yh*”.

5. Prije svega, ovdje je u Kašića 1622. godine riječ o tome da on za svoj digraf *yh* zapaža kako ga prije toga 1613, 1614, 1617. nije unosio pa sada, kada je u grafiju uveo i taj “polimorfni” digraf, mora protumačiti i njegovo čitanje u smislu izgovora u ovoj skraćenoj “babici” (“babica” je izgovor svakog konsonanta u vezi s popratnim vokalima [pred konsonantom i iza njega], dakle, *baba* i sl. se čita *b-a-b-a* i sl., a služila je ta “babica” za uvježbavanje čitanja učenika-početnika). Dakle, Kašić kaže da treba dodati u “nauku” i izgovor *yh* u slučaju kada iza njega dolaze vokali (*a, e, i, o, u*) kao u riječima *meyha, preyha, priyhe, priyhi, nayhoh, preyhu*, ali se tu *yh* ne smije izgovoriti *j* i *h* “osobitijem glasenjem” nego “jednijem samijem”, tj. *yh* tu je digraf koji označuje samo jedan fonem. Kašić tu ne kaže o kojem je fonemu riječ, tj. on upravo veli da se to *yh* može izgovarati “jednijem glasenjem” *j* ili *đ*, a ne nikako odvojemo *y* i *h*. Stoga valja zaključiti da ovdje Kašić govori o polimorfiji znaka *yh*: jedni ga mogu izgovoriti *j* (čakavci), a drugi *đ* (štokavci), ne nikako *y+h*, kao da se radi o dva zasebna glasa.

6. Ovdje smo utvrdili da je u slučaju digrafa *yh*, koji B. Kašić uvodi u vrijeme svog drugog boravka u Dubrovniku (1620–1633), riječ o izgovornoj polimorfiji u čitanju da bi se u nas postigla globalizacija naroda na planu standardizacije jezika kao naddijalekta. Ovdje mogu dodati da je “jekavizaciju” u Hrvata B. Kašić započeo vrlo rano: već je 1617. svoje “Pjesni duhovne” (= prepjev psalama 1–50) objavio “jekavski” (iza svoga prvog boravka u Dubrovniku 1609–1612, te tijekom drugog boravka u Loretu 1614–1618). Cilj je ovoga mog priloga objasniti jedan mali problem koji su do sada tretirali dr. Franjo Fancev, dr. D. Gabrić-Bagarić, dr. V. Horvat i ostali.

Literatura

- Džamanjić, R., 1639: *Nauk za pisati dobro latinskim slovima*, Venecija.
Fancev, F., 1938: *Otca B. Kašića Sv. Venefrida*, Vrela i prinosi 8
Gabrić-Bagarić., D., 1999: *Kašićeva “Biblija” i hrvatska svetopisamska tradicija*, B. Kašić u NSK, Zagreb.
Gabrić-Bagarić., D., v. Kašić
Horvat, V., 1999: *B. Kašić i četiri stoljeća hrvatskoga jezikoslovlja*, Zagreb.
Horvat, V., 1999: *B. Kašić, otac hrvatskog jezikoslovlja*, Zagreb.
Kašić, B., 1991: *Venefrida, Eine Tragödie*, priredila D. Gabrić-Bagarić, Bamberg.
Maretić, T., 1889: *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima...*, Zagreb.

Putanec, V., 1985: *Prijedlozi J. Mikalje za reformu grafije u hrvatskoj latinici*,
Hrvatski dijalektološki zbornik 7, sv. 1.

Putanec, V., 1999: *Tragom B. Kašića I–III*, B. Kašić u NSK (2. izd.), Zagreb.

Vončina, J., 1999: *B. Kašić kao jezikoslovac*, B. Kašić u NSK, Zagreb.

Notes textologiques concernant le “Manuel de conversation” croate de cca 1590–1593 de B. Kašić

Résumé I.

1° L'auteur se propose d'analyser le texte manuscrit de cette “conversation” croato-latine (il y a aussi un peu de texte en italien) et il constate:

2° Le ms. appartient à B. Kašić, masi il s'agit d'un texte existant aussi avant 1590. Ce qui est attesté par le suivant:

a. Outre les ikavismes on y trouve aussi des yékavismes: *vrime, lin, linac, na livu ruku* par rapport à *djetiću, ljeto*.

b. On y trouve un vrai “raguséisme”: *hitros* (< *hitrost*).

c. Le pronom interrogatif n'est qu'une seule fois *zač*, tandis qu'on y trouve souvent les štokavismes: *zašto, što barže, što čekaš*.

d. La graphie *ie* au lieu de *i*, que l'on retrouve ici, jusqu'ici a été expliquée par l'influence de “bosančica”, où celle-ci a été régulière (*umieraš* qui est à lire *umi-jeraš* ou *umiraš*). Vu que cette graphie existe déjà ici (cca 1590), il faut en conclure à l'influence de la graphie allemande (*fliegen* est à lire *fligen*). La même graphie se retrouve aussi dans les cas suivants: *tolieko, kruniecu, načinieli, zati-elak*.

e. On y trouve le terme *prekrstiti se* “se faire le signe de la croix”, tandis qu'en ikavien on dirait *prekrižiti se*.

3° La parution des graphèmes “hussites” *č, š* et *ž* (18 cas) font insinuer que le texte primordial a été écrit par le “panslaviste” connu le zaratin Šimun Budinić (1530–1600) qui en premier introduit cette graphie “bohème” chez nous (“Suma” de 1583, imprimée à Rome).

Une seconde analyse textologique du “Dictionnaire croato-italien” ma- nuscrit (nro 194, Couvent franciscain de Dubrovnik)

Résumé II.

1° Après l'analyse du lexique du “Dictionnaire croato-italien” manuscrit, faite en 1991, l'auteur se propose ici d'analyser aussi la graphie du manuscrit contenant ce dictionnaire (se trouvant au Couvent franciscain de Dubrovnik) qui est adespote et attribué au jésuite croate Barthélemy Kašić (1575–1650).

2° La graphie *ch* pour *k* (*puchnuti* pour *puknuti*) est attribuée à l'écrivain croate Šimun Budinić (1530–1600); il s'en suit que le premier manuscrit contenant le dictionnaire mentionné a été écrit par Budinić vers 1582 d'après une copie du "Dictionnaire pentaglotte" de Faustus Verantius (édité à Venise en 1595) que Budinić trouva à Rome à l'Hospice de s. Jérôme. Le même dictionnaire y a été, à son tour, trouvé par B. Kašić vers 1594–1599, et celui-ci lui donna la forme actuelle que l'on trouve dans le manuscrit nro 194.

3° Les autres problèmes discutés ici se trouvent sous les paragraphes comme suit:

- a. méthode textologique concernant les recherches faites sur ce dictionnaire;
- b. problèmes de la graphie dans le dictionnaire;
- c. preuves auxiliaires primaires concernant l'inversion primaire du dictionnaire de Vrančić exécutée par Budinić;
- d. preuves auxiliaires secondaires concernant la même inversion primaire exécutée par le même auteur;
- e. conclusions: le scénario apporté ici dissout le problème du manque dans ce dictionnaire des mots que l'on trouve dans les textes additionnés au "Dictionnaire pentaglotte" de F. Vrančić (édité en 1595) et à la "Grammaire croate" de Kašić de 1599 (éditée en 1604). La copie manuscrite du dictionnaire de Vrančić, en circulation à Rome depuis 1580, ne contenait pas ces additions, ajoutées seulement au temps de l'impression du dictionnaire à Venise en 1595. C'est ainsi qu'on peut expliquer aussi le manque des mots que l'on trouve dans la "Grammaire croate" (1604). Cela veut dire que l'inversion primaire d'après le dictionnaire en manuscrit a été exécutée assez avant la publication de ces textes (en 1595, 1604).

4° L'auteur analyse aussi l'essentiel de la graphie se trouvant dans le manuscrit de *KAS*, et il constate que celle-ci vraiment représente la graphie de B. Kašić, surtout en ce qui concerne les lettres $c = \check{c}$, $\zeta = c$, $y = j$, $k = k$, $s = s$, $sc = \check{s}$, $x = \check{z}$, $ar = r$ vocalique. L'auteur explique toutes les exceptions à cette graphie par l'influence des autres auteurs dont on parle dans cet article (la parution des *c* et *z* pour ζ , des *ch* pour *k*, des *z* pour *s*, des *s* pour $\check{s}$, des *er* pour $ar = r$ vocalique).

5° En ce qui concerne la question de l'autographe, l'auteur apporte de nouvelles attestations pour l'autographisme de B. Kašić (la parution de la double forme de *d* majuscule), laissant de côté la question irrésoluble de la parution dans le manuscrit des majuscules différentes dans les divers manuscrits autographes de B. Kašić. L'auteur explique la parution dans le *KAS* du russisme interpolé *plot* par le désir de Kašić de complaire au promoteurs de l'idée du panslavisme se trouvant à Rome (universalisme chrétien slave), essayant de contredire à ceux qui le tenaient pour ennemi de la ruténisation du culte slave, et tout dans

le but d'obtenir l'approbation de la publication de la Bible croate en lettres latines (écrite en 1625–1633), déjà préparée pour la publication.

6° A la fin, une conclusion panoramique: le scénario que l'on propose ici de la provenance de ce dictionnaire atteste qu'à Rome vers 1580–1650 il y eut un groupe assez important d'intellectuels croates engagés de toutes leurs forces à la reconnaissance de l'identité de la nation croate, s'opposant au protestantisme et à l'universalisme catholique, adopté par Levaković et ses compagnons, l'universalisme qui dominait à l'époque et qu'il fallait combattre par tous les moyens.

Globalisation et polymorphie graphique en tant qu'un moyen de standardisation de la langue littéraire croate aux 16e i 17e ss

Résumé III.

1° Les auteurs croates du 16e et 17e s., parmi lesquels se trouvent F. Glavinic (1585–1652), Š. Budinić (1530–1600), I. Bandulavić (16./17. s.), M. Divković (1563–1631), guidés par F. Vrančić (1551–1617), polyhistor et évêque, et surtout par deux jésuites, B. Kašić (1575–1650) et J. Mikalja (1600–1654), s'aperçoivent qu'il faudrait choisir parmi les dialectes croates un supradialecte, semblablement à la situation du florentin en Italie, qui pourrait servir en tant qu'un dialecte littéraire commun pour toute la nation.

2° A ce but, ils accèdent à une globalisation de tous les dialectes ("tous les dialectes sont les nôtres") et, pour obtenir un supradialecte, ils acceptent à former une polymorphie graphique qui rendra possible une lecture alternative aux ressortissants de tous les dialectes.

3° C'est ainsi que J. Mikalja introduit pour la *r* vocalique le graphème-trigraphème *rrr* disant que ce graphème peut être lû aussi bien comme *r*, *ar*, et *er*, toujours d'après le système dialectologique du lecteur en question.

4° En Bosnie l'hérédité *i > ie* devant *r* peut être lû en alternance: *umiraš* peut être lû *umiraš* et *umijeraš*.

5° B. Kašić, qui dans ses livres écrits pour les "čakaviens" donne toujours pour le štok. *đ* un *j* čakavien, au cours de son second séjour à Raguse (1620–1633) accepte la pensée qu'il faudrait unifier toute la nation dans le cas de la prononciation de tels *međa* et *meja* et, à ce but, il forme un digraphe *yh* qui, d'après le dialecte, peut être prononcé soit *međa*, soit *meja*.

6° Cet alternement dans la prononciation du même graphème est déterminé par l'auteur comme "la polymorphie graphique". La naissance de ce graphème au 17e s. est documentée pour l'époque du second séjour de Kašić à Raguse

(1620–1633). L'explication de la lecture de ce graphème est jusqu'ici *đ* ou *j*. Au contraire, l'auteur constate qu'il s'agit ici de la polymorphie, c'est-à-dire de la lecture alternante (*đ* ou *j*).

7° La plus récente donnée concernant ce graphème (*yh*) est retrouvée dans la "quatrième" orthographe de B. Kašić de 1622–1633 (elle est inexistante dans les orthographes des années 1613, 1614, 1617), c'est-à-dire qu'elle provient justement de l'époque de son second séjour à Raguse où on a senti le besoin d'unifier la nation au moyen d'une globalisation et de la polymorphie graphique en question.

8° Dans cette quatrième orthographe B. Kašić constate d'avoir formé un digraphe à part pour rendre possible la lecture alternante du graphème *yh*. C'est pourquoi il additionne dans l'orthographe de 1622 une "babica" pour rendre possible la prononciation de ce digraphe dans le système de prononciation de "babica".

9° L'auteur constate, à l'opposé de Vl. Horvat (il lit *yh* = *đ*), qu'il s'agit ici de la polymorphie graphique: "encore il faut additionner que les *yha/yhi/yhe/yho/yhu* [exemples: *meyha, preyha, priyhe, priyhi, nayhoh, preyhu*] sont à prononcer toujours non comme deux phonèmes *y* et *h*, mais comme un seul phonème à part." Cependant, Kašić ne dit pas ici de quel phonème s'agit-il. Il dit seulement que le digraphe *yh* ne doit pas être prononcé séparément comme *j* et *h*, mais comme un seul phonème ("jednijem samijem glasenjem" = d'un seul "son"). Il faut en conclure que Kašić parle ici de la "polymorphie" du digraphe *yh*: les "čakaviens" le peuvent prononcer comme *j*, et les "štokaviens" comme *đ*.

Ključne riječi: hrvatska leksikografija 16. i 17. st., standardizacija u Hrvatskoj, Vrančić, Budinić, Kašić

Mots clés: lexicographie croate du 16e et du 17e s., la standardisation du croate, Vrančić, Budinić, Kašić